

Anja Andrejč

NEGATIVNI UČINKI RAZVEZE STARŠEV NA OTROKE IN MLADOSTNIKE

Dejavniki tveganja in varovalni dejavniki

Članek je pregled ugotovitev raziskovalcev s področja vpliva razveze zakonske zveze staršev na otroke in mladostnike. V prvem delu obsega pregled ugotovitev tujih raziskav o tem, kakšen je vpliv razveze na različne vidike prilagoditve otrok. Otroci razvezanih staršev so v primerjavi z otroki nerazvezanih staršev pogosteje manj učno uspešni ter imajo večkrat čustvene in vedenjske težave. Razveza povečuje tveganje za razvoj prilagoditvenih težav, vendar so ti vplivi majhni in kratkotrajni, le pri manjšini se ta kaže tudi v odraslosti. V drugem delu so predstavljeni dejavniki, ki povečujejo tveganje za razvoj težav, in tisti, ki lahko negativne vplive ublažijo. Pomembni varovalni dejavniki so finančni viri družine po razvezi in stopnja izobrazbe staršev, kakovostno in učinkovito starševstvo ter pozitivna psihološka prilagoditev starša, pri katerem otrok živi. Prispevek med drugim pojasnjuje nekatera protislovja in opozarja na nekatere metodološke pomanjkljivosti omenjenih študij.

Ključne besede: ločitev staršev, čustvene težave, vedenjske težave, starševstvo, konflikt med staršema, odpornost.

Anja Andrejč, univ. dipl. psihologinja, kandidatka za doktorico znanosti na Filozofski fakulteti (interdisciplinarni doktorski študijski program humanistika in družboslovje, področje aplikativne psihološke študije, na Oddelku za psihologijo). Zaposlena v Centru za socialno delo Ljutomer. Kontakt: anja.andrejcgmail.com.

NEGATIVE EFFECTS OF PARENTAL DIVORCE ON CHILDREN AND ADOLESCENTS

Risk and protective factors

The article reviews the findings from researchers in the field of the effect of parental divorce on children and adolescents. The first part includes the findings of foreign research about how divorce impacts different aspects of child adjustment. Children of divorced parents have in comparison to children of undivorced parents lower academic achievement, but greater emotional and social problems. Divorce increases the risk of adjustment problems of children, but the size of effects is small and short-term, it continues into adulthood only for the minority. The second part of the article includes review of risk and protective factors in children's adjustment to parental divorce. Important protective factors are financial sources of family after divorce and educational level of parents, good quality and effective parenting and positive psychological adjustment of the custodial parent. The paper also explains some contradictions and points out some methodological disadvantages of the reviewed studies.

Key words: parental divorce, emotional problems, behavioural problems, parenting, parental conflict, resilience.

Anja Andrejč, a psychologist, and a candidate for PhD at the Faculty of Arts (interdisciplinary doctoral programme Humanities and social sciences, applied psychology studies field, Department of psychology). She's employed at the Centre for social work Ljutomer, Slovenia. Contact: anja.andrejcgmail.com.

Uvod

Ločitev staršev je eden izmed najbolj stresnih življenjskih dogodkov in izkušnja vedno večjega števila otrok. Ločitev (angl. *separation*) je proces ali stanje, v katerem parterja ne živita več skupaj, temveč ločeno, zato preneha obstajati njuna življenjska skupnost. Ker gre največkrat za ločevanje čustveno povezanih oseb, obsega množico čustvenih, socialnih in drugih procesov. Pravna ureditev ločitve je razveza zakonske zveze (angl. *divorce*), to je pravni akt, sodba sodišča, o prenehanju pravnega razmerja zakonske zveze, če sta se partnerja poročila in sklenila zakonsko zvezo, z zakonom urejeno življenjsko skupnost moža in žene (Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih 2004). V primeru razpada zunajzakonske skupnosti, to je prenehanja dlje časa trajajoče življenjske skupnosti moškega in ženske, ki nista sklenila zakonske zveze, pa ločitev ni posebej pravno urejena (včasih se za razpad zunajzakonskih skupnosti uporablja izraz ločitev). Po istem zakonu je družina življenjska skupnost staršev in otrok, ki zaradi koristi otrok uživa posebno varstvo. Zaradi zagotavljanja koristi otrok po ločitvi staršev ter povečevanja števila razvez v Sloveniji in tujini je vpliv razveze na otroke družbeno pomembna in aktualna tema.

Število razvez zakonske zveze in razpadov zunajzakonskih skupnosti tudi v Sloveniji ni majhno in se v zadnjih letih povečuje. Po podatkih Statističnega urada Republike Slovenije

(SURS 2010) se je v zadnjih osmih letih več kot vsaka četrta sklenjena zakonska zveza končala z razvezo. Intenzivnost razvez se kaže v povprečnem številu razvez na število sklenjenih zakonskih zvez. To je bilo v zadnjih desetih letih največje leta 2005, v katerem se je razvezala skoraj polovica sklenjenih zakonskih zvez (45,9 % števila sklenjenih zakonskih zvez v letu 2005 predstavlja število razvez v istem letu), veliko je bilo tudi leta 2007 (41,1 %) (SURS 2013 a). Leta 2012 se je razvezalo 35,5 % zakonskih zvez, se pravi 2509 razvez zakonskih zvez. V zadnjem desetletju se je prav tako povečalo število ločitev v primerih razpada zunajzakonskih skupnosti, vendar pa uradni statistični podatki o tem niso na voljo.

Pri velikem številu in povečevanju pogostosti ločitev je pomembno, da je več kot polovica razvez v Sloveniji tudi izkušnja otrok: v letih 2010, 2011 in 2012 so v 50,5 do 52,4 % zakonskih zvez, ki so se razvezale, pred razvezo bili vzdrževani otroci (SURS 2011, 2012, 2013 b). Leta 2012 so se razvezali starši 1997 otrok, največ v zadnjih letih. V nekaj več kot polovici razvezanih zakonskih zvez z otroki je v zadnjih treh letih bil en vzdrževan otrok, v približno 40 % pa dva otroka (SURS 2013 a). Leta 2011 je večina otrok ob razvezi še bila dodeljena materam (79,5 %), obema staršema 14,4 %, očetu pa 6,1 %. Leta 2012 pa je le polovica otrok ob razvezi bila dodeljena materam (49 %), obema staršema jih je bilo dodeljenih že 30,1 %, očetu pa 9,2 %. To kaže na trend večanja deleža vključenosti očetov v varstvo in vzgojo otrok. V Sloveniji je bilo največ razvez v letih od 2006 do 2012 v obalno-kraški regiji, precej tudi v podravski, najmanj pa v koroški.

V primerjavi z večino drugih evropskih držav v Sloveniji razvez vendarle še ni veliko, saj je v Sloveniji delež razvez na prebivalca v zadnjih dvanajstih letih pod povprečjem držav Evropske unije in imajo skoraj vse evropske države večji delež razvez od Slovenije (33,5 do 45,9 % razvez na sklenjene zakonske zveze), nižjega imajo le Irska (približno 13–16 %) in Italija (16–24 %), Črna gora (11–15 %), Bosna in Hercegovina (6–9 %) ter Nekdanja jugoslovanska republika Makedonija (8–12 %) (Eurostat 2013).

Otroci ob razvezi staršev zaradi težav in stisk staršev, izgube stalne navzočnosti enega starša ter drugih sprememb doživljajo različne stiske in se na spremenjene okoliščine odzivajo različno. Pri preučevanju vpliva razveze na otroke se nam tako postavljata ključni vprašanji: 1.) Kakšen je vpliv razveze na otroke, na katere vidike prilagoditve otrok in koliko vpliva? 2.) Kateri so dejavniki, ki vplivajo na različne posledice po razvezi za otroke, in sicer, kateri so dejavniki tveganja (angl. *risk factors*) za razvoj težav pri otrocih in kateri so varovalni dejavniki (angl. *protective factors*) ali dejavniki odpornosti (angl. *resilience factors*), ki ublažijo negativne vplive razveze. Na ta vprašanja poskušam odgovoriti v prispevku s pomočjo sistematičnega pregleda literature s področja vpliva razveze in ločitve staršev na otroke in mladostnike. Študij, ki poskušajo odgovoriti na ta vprašanja, je v zadnjih desetletjih v tujini veliko, v slovenskem družbeno-kulturnem prostoru pa je to področje skoraj neraziskano.

Novejša spoznanja s področja prilagajanja otrok na ločitev staršev so pomembna in aktualna za socialno delo z družinami, predvsem ob procesih spreminjanja družine po ločitvi in razvezi, pa tudi za socialno delo s sestavljenimi in enostarševskimi družinami. Pomoč družini pri reševanju kompleksnih psihosocialnih problemov vključuje raziskovanje dobrih izidov za vse udeležene v problemu, s ciljem odkrivati boljše pogoje za življenje posameznika v družini ali zunaj nje oziroma za podporo družini, da se kot skupnost preoblikuje ali razide (Čačinovič Vogrinčič 2006).

Strokovni delavec ali terapevt pri tem potrebuje znanje o družini, ki ga vnaša v dialog in sodelovanje z družino. V kontekstu pomoči in podpore družini, da obvlada spremembe, ki jim prinaša ločeno življenje, je tako pomembno znanje o tem, kakšne življenjske razmere, odnosi in druge okoliščine so koristni za otrokov razvoj. Na področju socialnega dela z družino imajo pomembno vlogo strokovni delavci v centrih za socialno delo, ki imajo po Zakonu o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (2004) javno pooblastilo za tri naloge: 1.) opravljanje svetovalnega razgovora ob razvezi zakonske zveze ali razgovora s staršema v primeru zunajzakonskih skupnosti, 2.) pripravo strokovnega mnenja za sodišče glede otrokovih koristi (o zaupanju v varstvo in vzgojo, stikih, preživnini), in 3.) pomoč pri pridobivanju otrokovega mnenja. Strokovni delavec pomaga staršema pri urejanju medsebojnih družinskih razmerij in drugih posledic, ki nastanejo

z razvezo oziroma ločitvijo za starša in otroke, pomaga staršema pri sklenitvi sporazumov glede otrok (varstvo in vzgoja, stiki, preživnina), tako da bodo zagotovljene otrokove pravice in koristi. Center podaja strokovna mnenja, kako bodo otrokove koristi najbolj zagotovljene ob zaupanju v varstvo in vzgojo (enemu ali drugemu ali obema staršema), stikih (kakšen obseg, potek) in preživnini (višina), pri tem pa ocenjuje, kako bodo pri preoblikovanju družine zagotovljene otrokove materialne, čustvene in psihosocialne potrebe, uspešen telesni, duševni in osebnostni razvoj otroka ter njegove pravice. Pri tej presoji in pomoči staršema je potrebno in koristno znanje o tem, katere okoliščine in dejavniki negativne vplive razveze povečujejo ali zmanjšajo ter kakšne rešitve ob razhajanju družine so za otrokov razvoj ugodnejše.

Prispevek je pregled znanstvenih spoznanj učinkov razveze zakonske zveze staršev na otroke in mladostnike. Pregledanih je bilo več kot 80 različnih virov, v prispevku pa navajam ključne ugotovitve 33 raziskav in 10 preglednih študij (tudi metaanalize) avtorjev iz Amerike in Evrope. V prvem delu so pregledno predstavljene ugotovitve tujih raziskovalcev o tem, kako razveza vpliva na različna področja otrokovega funkcioniranja in nekatere značilnosti v odraslosti. V drugem delu s pomočjo ugotovitev študij sistematično pojasnim dejavnike, ki povečujejo tveganje za razvoj težav, in tiste, ki lahko negativne vplive ublažijo. V prispevku med drugim pojasnujem nekatera protislovja in opozarjam na nekatere metodološke pomanjkljivosti omenjenih študij.

Negativni vplivi na različne vidike prilagoditve otrok

Iz pregleda raziskav in ugotovitev številnih avtorjev lahko ugotovimo, da je razveza zakonske zveze staršev za otroka stresen dogodek, ki pri njem povzroči različne čustvene odzive, spremembe v vedenju ter učne težave. Čeprav se ugotovitve in stališča raziskovalcev glede tega, kakšen je vpliv razveze na otroke, nekoliko razlikujejo, vsi soglašajo, da ima razveza negativen vpliv na otroke in povečuje tveganje za razvoj prilagoditvenih težav (Amato 2001, Kelly, Emery 2003, Portnoy 2008, Kushner 2009, Lansford 2009, Coleman, Glenn 2010). Vendar novejša in metodološko bolj sofisticirane raziskave kažejo, da so negativni vplivi razveze majhni in ne trajajo dolgo, tako da negativen vpliv razveze ni univerzalen in se večina otrok razvezanih staršev od svojih vrstnikov občutno ne razlikuje. Pri veliki večini otrok težave, ki se pojavijo ob razvezi in po njej, čez nekaj let minejo brez trajnih posledic. Pri manjšini otrok pa so čustvene, vedenjske in druge težave lahko intenzivnejše in dolgotrajnejše ter se lahko kažejo tudi v odraslosti.

Vpliv razveze staršev na otroke in mladostnike se kaže na učnem, čustvenem in vedenjskem področju, zato bodo v nadaljevanju predstavljene ugotovitve študij na teh vidikih prilagoditve.

Učna uspešnost

Zaradi razveze staršev se otroci in mladostniki težje posvetijo šolskemu delu in ga težje opravljajo. To se kratkoročno lahko kaže v učnih težavah otrok, slabšem učnem uspehu, slabšem znanju in dolgoročno v nižji stopnji izobrazbe.

Otroci razvezanih staršev imajo v primerjavi z otroki nerazvezanih staršev pogosteje učne težave in nižjo učno uspešnost (Coleman, Glenn 2010, Kelly, Emery 2003, Kushner 2009). Amato (2001), ki je pomemben avtor pri preučevanju vpliva razveze na otroke, v metaanalitični študiji, ki je obsegala 67 ameriških raziskav, ugotavlja slabši učni uspeh otrok razvezanih staršev. Slabšo učno uspešnost in več učnih težav ugotavljata tudi avtorja dveh ameriških longitudinalnih študij (Sun 2001, Sun, Li 2002). V Švici so ugotovili, da je otrokom razvezanih staršev v primerjavi z otroki poročenih staršev bolj nihala učna uspešnost, tudi dlje časa po razvezi (Schick 2002).

Otroci razvezanih staršev imajo v primerjavi z otroki nerazvezanih staršev manj kakovostno znanje. Avtorji dveh ameriških raziskav, opravljenih na vzorcu 1060 razvezanih in na vzorcu 7800 otrok nerazvezanih staršev, ugotavljajo, da so imeli otroci slabše znanje matematike in branja zaradi razveze, s tem pa je povezano slabše psihološko blagostanje otrok (Acs 2007, Potter 2010).

Otroci razvezanih staršev imajo tudi manjše izobrazbene aspiracije, dosežejo nižjo stopnjo izobrazbe in nižji socialno ekonomski položaj v odraslosti (Lansford 2009). Pogosteje tudi opustijo šolo (Kelly, Emery 2003). V študiji, ki je zajemala velik vzorec iz treh držav, Avstralije ($N = 29.400$), Kanade ($N = 28.200$) in ZDA ($N = 32.300$), ugotavljajo, da je dosežena izobrazba otrok razvezanih staršev v povprečju za sedem desetih leta manjša od otrok staršev, ki ostajajo skupaj (Evans *et al.* 2009). Otroci razvezanih staršev predvsem manj pogosto končajo srednješolsko izobraževanje kot otroci nerazvezanih, nekoliko manj pogosto pa tudi univerzitetno izobraževanje. Pri oceni vpliva so upoštevali vpliv različnih značilnosti družine (izobrazba staršev, število bratov in sester ipd.). Vpliv razveze na izobrazbo je bil z vsako generacijo večji, ne glede na državo. Na Norveškem so na vzorcu 1900 otrok ugotovili, da imajo otroci razvezanih staršev manjše možnosti nadaljevanja izobraževanja, te razlike pa ostajajo tudi ob upoštevanju nekaterih socialno-ekonomskih značilnosti (Steele *et al.* 2009). Tudi v Italiji so ugotavljali, da je stopnja dosežene izobrazbe otrok razvezanih staršev nižja kot otrok poročenih staršev (Albertini, Dronkers 2009).

Na učnem področju starši verjetno najhitreje in najbolj opazijo, da z njihovim otrokom ni vse kot po navadi, da se tudi pri njem »nekaj dogaja«, zato tudi številne študije dosledno potrjujejo povezanost razveze staršev z otrokovimi težavami na učnem področju. Rezultati študij so konsistentni v ugotovitvah, da razveza negativno vpliva na različne vidike učne uspešnosti, manj konsistentni pa so v ugotovitvah, kako velik je ta vpliv. Kateri dejavniki pri tem součinkujejo, bo razvidno v nadaljevanju prispevka. Nekateri raziskovalci poudarjajo dejavnik socialno-ekonomskih razlik, drugi pa bolj razlike v čustveni in vedenjski prilagoditvi otrok na razvezo.

Čustvene in vedenjske težave

Otroci razvezo staršev doživljajo z različnimi bolj ali manj neprijetnimi občutki in čustvi, to pa se kaže tudi v njihovem vedenju. Iz pregleda literature je razvidno, da imajo otroci razvezanih staršev v primerjavi z otroki nerazvezanih staršev pogosteje psihološke in čustvene težave, ponotranjene težave, pozunanjene težave, vedenjske in socialne težave (Amato 2001, Coleman, Glenn 2010, Kelly, Emery 2003, Kushner 2009, Lansford 2009, Portnoy 2008, Potter 2010). Za otroke razvezanih staršev je značilno slabše psihološko blagostanje (angl. *psychological well-being*), pri tem pa pojem vključuje različne psihološke vidike blagostanja oziroma psihičnega zdravja. Ponotranjene težave (angl. *internalizing problems*) obsegajo negativne vidike čustvovanja, ki se izražajo v odnosu do sebe (žalost, anksioznost, osamljenost, odvisnost); pozunanjene težave (angl. *externalizing problems*) pa vključujejo negativno čustvovanje, izraženo v odnosu do okolja (jeza, agresivnost, egoizem, nasprotovanje) (Zupančič, Kavčič 2004, Zupančič 2004). Prve so dejavnik tveganja v razvoju samostojnosti in sprejetosti med vrstniki ter vzgojitelji in učitelji, druge pa v razvoju vedenjskih težav: zavračajo jih vrstniki in z odraslimi imajo konfliktno odnose.

Otroci razvezanih staršev v primerjavi z otroki nerazvezanih doživljajo več žalosti in imajo višjo stopnjo depresije, anksioznosti, imajo slabšo samopodobo in večkrat potrebujejo strokovno pomoč (Portnoy 2008). Poleg čustvenih težav imajo tudi več fizičnih težav, bolezni in zdravstvenih težav (Kushner 2009). Kažejo več vedenjskih težav, odklonskega vedenja in težav z avtoritetami (Kelly, Emery 2003, Lansford 2009), verjetneje so zanje značilna odklonska vedenja, pogosteje uživajo alkohol in verjetneje zlorablajo droge (Lansford 2009). Imajo tudi slabše socialne spretnosti (Potter 2010). Otroci, ki živijo s poročenimi starši, tudi v nestabilnih zakonih, imajo še vedno manj vedenjskih težav kot otroci razvezanih staršev (Acs 2007).

Ameriški avtor Sun je v dveh longitudinalnih študijah ugotovil, da imajo otroci in mladostniki iz razvezanih družin, v primerjavi s tistimi iz nerazvezanih, slabšo psihološko blaginjo, in sicer slabšo samopodobo, več vedenjskih in več psiholoških težav (Sun, Li 2002, Sun 2001).

Ameriški avtorji ugotavljajo tudi, da je dolgoročen vpliv razveze majhen, da razveza nekoliko poveča vedenjske težave otrok, po drugi strani pa odlašanje z razvezo prav tako povečuje vedenjske težave (Li 2006). V Kanadi, na vzorcu 2800 otrok (povprečna starost 5 let), avtorica

ugotavlja, da se v povezavi z dogodkom razveze poveča stopnja anksioznosti in depresivnosti pri otrocih razvezanih staršev, ne pa odklonsko vedenje, v primerjavi z otroki iz nerazvezanih družin (Strohschein 2005). Medsebojno vplivanje med razvezo in disfunkcionalnimi vzorci delovanja družine (komunikacija, opora, zaupanje, konflikt) pred razvezo nakazuje, da se odklonsko vedenje otrok zmanjša, ko se konča zakonska zveza v zelo neučinkovitih družinah.

Ugotovitve raziskav v Evropi so podobne. Tudi na Nizozemskem ugotavljajo, da imajo fantje iz razvezanih družin (starost 12 let in več) v primerjavi s tistimi iz nerazvezanih družin in dekleti več vedenjskih težav, med drugim kažejo več tveganih vedenj (Spruijt, Duindam 2005). Na nizozemskem nacionalnem vzorcu 4480 otrok so med drugim ugotovili, da so značilnosti družine in bližnji življenjski dogodki, kot sta brezposelnost in ločitev staršev, povezani s tveganjem šolskih otrok za razvoj vedenjskih in čustvenih težav (Harland *et al.* 2002). Švicarski avtor Schick (2002) ugotavlja, da imajo otroci razvezanih staršev v primerjavi z otroki nerazvezanih staršev (starost otrok od 9 do 13 let) klinično pomembno višjo socialno anksioznost, ne glede na pretečen čas po razvezi. Otroci razvezanih staršev so kazali več vedenjskih težav, socialni umik, nihanje v učni uspešnosti in več odklonskega vedenja.

Zanimive so ugotovitve avtorjev angleške študije (McMunn *et al.* 2001). Vzorec je obsegal 5705 otrok, starih od 4 do 15 let, vključene pa so bile dvostarševske družine, sestavljene, enostarševske s prej poročenim ali nikoli poročenim staršem. Ugotovili so, da imajo največjo verjetnost za razvoj ponotranjenih in pozunanjenih težav otroci neporočenih mater ter otroci iz sestavljenih družin, manj jih imajo otroci razvezanih mater, najmanj težav pa imajo otroci iz nerazvezanih dvostarševskih družin. Torej so na najslabšem otroci, ki so ves čas živeli samo z enim staršem, na boljšem pa tisti, ki so vsaj nekaj časa živeli z dvema, bodisi biološkima bodisi nebiološkima staršema.

Žerovnik (2011) je avtor ene izmed prvih raziskav v Sloveniji, ki so ugotovljale, kako razveza vpliva na otroke. Primerjal je čustvene in vedenjske težave 46 otrok razvezanih in 52 otrok nerazvezanih staršev. Med skupinama otrok ni našel pomembnih razlik v ponotranjenih in pozunanjenih težavah, so pa po ocenah staršev imeli otroci nerazvezanih starši v primerjavi z otroki razvezanih staršev nekoliko manj težav. Avtor vidi razlog za to, da se v rezultatih niso pokazale takšne razlike kot po navadi v raziskavah, v tem, da so težave otrok odvisne od kakovosti odnosov s staršema in ne od dejstva, ali sta starša razvezana ali ne. Verjetno pa je možen razlog tudi v nereprezentativnem, specifičnem vzorcu. Morda so v terapevtske skupine za razvezane in zakonce v krizi vključeni starši, ki imajo več težav v družinskih odnosih, npr. več sporov, ki so jim izpostavljeni otroci, zato imajo njihovi otroci več težav kot otroci iz nerazvezanih ali razvezanih družin, ki težavam v odnosih med staršema niso izpostavljeni. Izmed vseh težav otrok razvezanih staršev je najbolj izstopalo agresivno vedenje, sledile pa so težave s pozornostjo, socialne težave in depresivne motnje, vendar niso bile pomembno večje kot pri otrocih nerazvezanih staršev.

Dodamo lahko še, da avtorji raziskav o vplivu razveze med drugim ugotavljajo tudi razlike v nekaterih drugih ravnanjih mladostnikov, na primer, da imajo dekleta iz razvezanih družin prve spolne odnose pri nižji starosti, več seksualnih partnerjev v srednji šoli (Portnoy 2008), pogosteje pa mladostniki iz razvezanih družin postanejo starši že kot najstniki (Coleman, Glenn 2010, Kushner 2009, Kelly, Emery 2003).

Gledano na splošno razveza staršev vpliva na to, da se pri otrocih teh staršev bolj pojavljajo različne čustvene in vedenjske težave kot pri otrocih staršev, ki se ne razvežejo. Kot nakazujeta že angleška in slovenska raziskava ter bo razvidno v nadaljevanju prispevka, te razlike niso posledica samega dejstva, da so to otroci razvezanih staršev, temveč drugih dejavnikov otroka, staršev in družine, kot so psihično zdravje starša, kakovost starševstva ter odnos med staršem in otrokom.

Psihično zdravje v odraslosti

Izkušnja razveze staršev in njeni negativni vplivi v otroštvu lahko, tako kot druge negativne izkušnje v otroštvu, na posameznika vplivajo tudi dolgoročno, tudi na njegovo funkcioniranje

v odraslosti. Avtorji pregledov študij ugotavljajo, da se negativni vplivi razveze staršev pri manjšini otrok lahko kažejo tudi v odraslosti (Coleman, Glenn 2010, Kelly, Emery 2003, Kushner 2009, Lansford 2009, Portnoy 2008). Posledice se pri manjšini lahko kažejo kot čustvene in druge psihične težave ter kot težave na področju partnerskih in drugih medosebnih odnosov.

Otroci razvezanih staršev pozneje kot odrasli doživljajo manj zadovoljstva z življenjem, višjo stopnjo depresivnosti, anksioznosti in imajo slabšo samopodobo kot odrasli otroci nerazvezanih staršev (Portnoy 2008). V finski študiji so avtorice primerjale 300 oseb, ki so v otroštvu imele izkušnjo razveze staršev, in približno 1000 oseb, ki te izkušnje niso imele (Huurre *et al.* 2006). Osebe z izkušnjo razveze staršev so se manj časa izobraževale, več je bilo brezposelnih, več razvezanih, več z drugimi negativnimi življenjskimi dogodki. Ženske v starosti 32 let, ki so odraščale v razvezanih družinah, so imele v primerjavi s tistimi iz nerazvezanih družin več psiholoških in zdravstvenih težav (depresivnost, psihosomatika, splošno zdravje) ter več težav v medosebnih odnosih.

Na vzorcu 4700 oseb iz Belgije (država ima največji odstotek razvez v Evropi) so ugotovili, da izkušnja razveze staršev lahko vpliva na depresijo v odraslosti neposredno pa tudi posredno, in sicer zaradi značilnosti v partnerskem odnosu v odraslosti, kot je manjša vdanost v partnerskem odnosu (Wauterickx *et al.* 2006). Razveza precej vpliva na depresijo, ker se otroci razvezanih staršev kot odrasli pogosteje tudi sami razvežejo in ker so zaradi razveze staršev tudi v odraslosti njihove finančne zmožnosti manjše.

Otroci razvezanih staršev doživljajo v odraslosti težave v intimnih medosebnih odnosih, manj so zadovoljni z zakonsko zvezo, pogosteje razmišljajo o razvezi ali se razvežejo (Portnoy 2008). Manj zaupajo v vdanost v dolgotrajnejših intimnih odnosih, doživljajo več strahu, da bodo delali iste napake kot njihovi starši in da bodo doživeli zavrnitev partnerja (Kushner 2009). Avtorji nizozemske študije ugotavljajo, da moški, ki so bili kot otroci v razvezani družini, vstopajo v partnerske zveze pri nižji starosti in imajo po navadi več seksualnih izkušenj kot tisti, ki prihajajo iz dvostarševskih družin (Spruijt, Duindam 2005). V primerjavi z ženskami pa prelagajo poroko in očetovstvo na poznejšo starost.

Če povzamemo izsledke navedenih študij, lahko trdimo, da se pri manjšini posameznikov lahko vpliv razveze staršev pokaže v odraslosti, predvsem na področjih težav s psihičnim zdravjem in partnerskih odnosov.

Dejavniki vpliva razveze na otroke: dejavniki tveganja in varovalni dejavniki

Ugotovitve raziskav o negativnih vplivih razveze na otroke nakazujejo, da ti niso univerzalni – na posamezne otroke vplivajo različno – ter da ni neposredne vzročne povezanosti med razvezo in težavami otrok (Coleman, Glenn 2010, Portnoy 2008). Velikost in vrsta težav pri otrocih in mladostnikih je odvisna od številnih dejavnikov. Avtorji v zadnjih desetletjih predlagajo, da se je namesto tega, ali razveza vpliva na otroke, bolje spraševati, v katerih okoliščinah vpliva pozitivno ali negativno, in več pozornosti nameniti dejavnikom, ki vplivajo na variabilnost prilagoditve otrok po razvezi (Amato 2010). Dejavniki tveganja povečujejo negativne vplive razveze in povečujejo tveganje za razvoj težav, varovalni dejavniki ali dejavniki odpornosti pa zmanjšujejo negativne vplive in blažijo težave ali povečujejo odpornost oziroma prilagodljivost. Raziskovalci ugotavljajo vplive teh dejavnikov v okviru različnih teoretskih pristopov.

V zadnjem desetletju je za razumevanje otrok in razveze največ teoretskih pristopov poučevalo pomen stresa, spoprijemanje s težavami, tveganja in odpornosti. Amato (npr. 2010) je zagovarjal, da te konstrukte lahko razumemo z zornega kota razveza-stres-prilagoditev (angl. *divorce-stress-adjustment perspective*). Razpadanje družine je proces, ki se dogaja v določenem času, začne se v času zakonske zveze in konča po pravni razvezi. Kratkoročni stresi in dolgoročne napetosti, ki se pojavijo po razpadu družine, povečujejo razvoj različnih težav pri otrocih. Ker na odzive otrok vpliva veliko dejavnikov, se lahko prilagoditev zgodi hitro, z malo dolgoročnimi

posledicami, ali počasi, s posledicami, ki lahko vztrajajo v odraslost. Razveze tako namreč v novejšem času več ne razumemo kot samostojen dejavnik, temveč kot proces, ki traja določeno obdobje in vključuje različne stresne dejavnike, na katere se posamezniki in družine prilagodijo različno (Amato 2001, Kelly, Emery 2003, Lansford 2009).

Pri t. i. pristopu multiplih tranzicij (Amato 2010) pa razvezo razumejo kot tranzicijo v zaporedju tranzicij, prehodov, ki jih otroci lahko doživijo pred odraslostjo. Ta perspektiva pri vplivu razveze na različne vidike prilagoditve upošteva število tranzicij in ne le razvezo.

Pomemben je tudi koncept odpornosti (angl. *resilience*) oziroma zmognosti družine za obvladovanje težav (Walsh 2002). Temeljna predpostavka je, da kriza in stalni izzivi vplivajo na celotno družino, ključni družinski procesi (sistemi prepričanj, organizacijski vzorci in komunikacijski procesi) pa vplivajo na prilagoditev in odpornost ranljivih članov in družinskih podsistemov. Odpornost je sposobnost za spoprijemanje s težavami.

Različni avtorji torej poskušajo v okviru različnih pristopov opredeliti dejavnike tveganja in varovalne dejavnike, ki vplivajo na učinek razveze za posamezne otroke in mladostnike, na ravni otroka, družine in širše socialne mreže. Avtorji preglednih člankov kot pomembne dejavnike pri vplivu razveze najpogosteje navajajo: spol, starost, socialno-ekonomski položaj in izobrazbo staršev, konfliktnost odnosa med staršema, psihično zdravje staršev, lastnosti otroka pred razvezo, kakovost starševstva, odnos med staršem in otrokom, oporo drugih oseb in skupno starševstvo.

Spol

Ugotovitve raziskav glede tega, ali so med fanti in dekleti razlike v stopnji in vrsti težav ob razvezi staršev, so bile v preteklosti različne in nekonsistentne (Kushner 2009, Lansford 2009). Nekatere raziskave ugotavljajo, da imajo fantje več težav po razvezi kot dekleta, in sicer več pozunanjenih težav (npr. Morrison, Cherlin 2005, Simons *et al.* 1999, Spruit, Duindam 2005). Druge raziskave ugotavljajo več prilagoditvenih težav pri dekletih, na primer več znamenj depresivnosti (Oldehinkel *et al.* 2008). Tretje ugotavljajo, da med spoloma ni občutnih razlik (npr. Koerner *et al.* 2004, Sun 2001, Sun, Li 2002). Avtor slovenske raziskave prav tako ni našel pomembnih razlik med spoloma v izraženosti ponotranjenih in pozunanjenih težav (Žerovnik 2011).

Amato pa je v svojih metaanalizah ugotovil, da za fante v povprečju ni več negativnih posledic kot za dekleta (Amato 2001) in da večina študij v zadnjem desetletju ugotavlja malo ali nič razlik med spoloma (Amato 2010). Raziskovalni pristopi in metode so se v zadnjem desetletju izboljšali (veliki in reprezentativni vzorci, longitudinalne študije primerjav različnih vidikov prilagojenosti otrok pred razvezo in po njej), veliko bolj se pri ugotovitvah o vplivu razveze na otroke upošteva, da so v ozadju vpliva drugi dejavniki. Morda bi bilo smiselno raziskati, ali je v ozadju razlik med spoloma v izraženosti ponotranjenih in pozunanjenih težav vpliv nekaterih drugih lastnosti, ki so v povprečju med spoloma različne (npr. razlike v osebnostnih značilnostih čustvene stabilnosti).

Starost

Tudi ugotovitve raziskav glede starosti otrok ob razvezi so nejasne in različne. Nekateri avtorji kritično ugotavljajo, da je težava pogosto v metodologiji raziskav, ker je v veliko študijah izhodišče starost otrok ob izvajanju študije, tako da je starost otrok ob razvezi staršev v vzorcu zelo različna ali ni na voljo (Amato 2001, Lansford 2009). Ob upoštevanju starosti otrok ob razvezi ugotavljajo, da je zgodnja razveza staršev (predšolski otroci in otroci do 5. razreda) bolj negativno povezana s čustvenimi in vedenjskimi težavami kot poznejša, poznejša pa je bolj negativno povezana s šolskimi ocenami (Lansford *et al.* 2006). Norveški avtorji ugotavljajo, da nižja kot je starost otroka v času razveze staršev, večja je verjetnost, da otrok zaradi razveze ne bo nadaljeval izobraževanja (Steele *et al.* 2009). Ta negativni vpliv ločitve v otrokovih mlajših letih je najbolj izrazit v obdobju srednje šole, pozneje pa je manjši.

Nakazuje se, da razveza bolj negativno vpliva na mlajše kot na starejše otroke in mladostnike, vendar študije kažejo, da je starost poleg spola tista značilnost, za katero pri ugotovitvah o vplivu razveze ne moremo dati enopomenskega odgovora.

Socialno-ekonomski položaj in izobrazba staršev

Dejstvo je, da je vsaka izguba dohodka za družino pomembna sprememba v družinski ekonomiji, tako se tudi z razvezo, ko na primer ostane v družini mati z dvema otrokoma, zaradi zmanjšanja števila odraslih oseb v gospodinjstvu zmanjšajo finančni prihodki, ob tem pa ostajajo stroški za otroka skoraj isti. Splošna ugotovitev je, da zmanjšanje dohodka v gospodinjstvu družine po razvezi zmanjša blagostanje otrok po razvezi (Amato 2010). V študijah dosledno ugotavljajo, da razveza in ločitev, predvsem pri ženskah, povzročita zmanjšanje dohodka in povečata verjetnost življenja v revščini, posebej če imajo otroke (Coleman, Glenn 2010). Postavlja pa se vprašanje, ali je poglaviti dejavnik vpliva na prilagoditev otrok revščina sama po sebi ali razpad partnerske zveze. Stopnja finančnih virov po razvezi je prepoznana kot varovalni dejavnik, ki ima velik vpliv. Finančne stiske namreč dodatno povečujejo konflikte med staršema, psihične težave in slabšajo kakovost odnosa med staršem in otrokom, na škodo otrok. Znižanje ekonomskega standarda po razvezi v ameriškem prostoru pogosto pomeni spremembo lokacije bivanja, novo šolo in dejavnosti ter izgubo vrstniških skupin (Portnoy 2008). Takšne prekinitve ob normalnem funkcioniranju dodajajo nekonsistentnost v že sicer težko prilagajanje na ločitev. Sprememba standarda življenja pomeni prikrajšanje, lahko vpliva na čustveno stabilnost in dostopnost staršev kot tudi na učinkovitost njihovega starševstva. Znižanje življenjskega standarda se kaže v večji ekonomski nestabilnosti in zmanjšani dostopnosti do virov, na primer v zmanjšanju možnosti zunajšolskih dejavnosti za otroke (Kushner 2009).

Na Norveškem ugotavljajo (Steele *et al.* 2009), da so razlike med otroki iz razvezanih in nerazvezanih družin v verjetnosti nadaljevanja izobraževanja dvakrat manjše ob upoštevanju naslednjih značilnosti mater in drugih dejavnikov tveganja za razvezo (stabilnih v času): prejšnji zakon, navzočnost otrok iz prejšnjega zakona, nižja starost ob poroki, večja starostna razlika med zakoncema, nezakonsko rojstvo, stopnja izobrazbe obeh partnerjev, starost otroka ob razvezi. Ugotovitve so pomembne, saj je Norveška država, v kateri so socialno-ekonomske razlike med ljudmi majhne, podpora enostarševskim družinam in izobraževalni sistem pa dobra. Se pravi, da lahko pomemben del razlik med otroki razvezanih in nerazvezanih staršev na področju izobraževanja pripišemo ne razvezi kot edinemu dejavniku, temveč socialno-ekonomskim značilnostim družine, ki pripomorejo k tveganju za razvezo.

Avtorji angleške študije (McMunn *et al.* 2001) ob upoštevanju razlik v družbeno-ekonomskem položaju niso našli razlik v vedenjskih in čustvenih simptomih med otroki, ki živijo samo z enim staršem ali obema, več težav pa so imeli otroci iz sestavljenih družin. Pomembno merilo družbeno-ekonomskega položaja je bila materina izobrazba. Ugotovitve kažejo, da je velika razširjenost psiholoških motenj med otroki, ki živijo samo z materami, posledica socialno-ekonomskega vpliva, razlik pa ni, če upoštevamo prejemanje finančne podpore (katerekoli državne pomoči), lastništvo stanovanja in izobrazbo matere. Samostojno materinstvo po njihovem mnenju samo po sebi ni slabo za otroke, problem sta revščina, ki to spremlja, in nizka izobrazba, ki je povezana z revščino in enostarševstvom.

V Italiji so bile ugotovitve drugačne, in sicer, da je ob upoštevanju socialno-ekonomskih dejavnikov razlika v doseženi izobrazbi med otroki razvezanih in nerazvezanih staršev še večja (Albertini, Dronkers 2009). To je zanimivo, saj je razvez v Italiji malo in socialno-ekonomski položaj razvezanih mater dober (tudi zaradi podpore širše družine). Vendar pa je po drugi strani za italijansko družbo značilno, da je pomen družine velik, veliko je tradicionalnih družin in temu prilagojenega načina življenja družin, manj žensk je zaposlenih, prav tako je velik vpliv katoliške vere na stališča. Negativnega učinka razveze sicer ni bilo mogoče pojasniti z razlikami med regijami v deležih prebivalcev, ki so udeleženi pri verskih dejavnostih. To pomeni,

da zagotavljanje ustreznega življenjskega standarda po razvezi ni dovolj in da so kot varovalni dejavnik kljub temu pomembne še druge značilnosti kulturnega in družbenega okolja (npr. veliko tradicionalnih družin).

Tudi slovenske enostarševske družine so v primerjavi z dvostarševskimi družinami v slabšem socialno-ekonomskem položaju in se pogosteje srečujejo s finančno stisko (SURs 2013 b). Polovica enostarševskih družin težko finančno shaja, leta 2011 jih je le 15 % poročalo, da njihovi prihodki zadoščajo za njihove potrebe.

Ekonomske spremembe ob razvezi lahko za nekatere družine pomenijo negativne finančne posledice, v kakšnih primerih pomenijo tudi hude stiske za družine. Nezadovoljene osnovne potrebe pa zato lahko vplivajo na večanje psiholoških težav ljudi.

Konfliktnost odnosa med staršema

Otroku najbolj otežujejo obdobje razveze staršev neugodni, napeti, konflikti odnosi med osebami, na katere je najbolj navezan. Študije ugotavljajo, da so prav konflikti največji dejavnik tveganja. Dejavnik, ki najbolj vpliva na slabe izide razveze za otroke, je kontinuiran konflikt med staršema (Portnoy 2008). Med 20 in 25 % razvezanih parov nadaljuje konflikt tudi po razvezi. Pogosto se ti prepri nadaljujejo v navzočnosti otrok. Najhujša izkušnja za otroke je, če jih starši uporabljajo za izražanje svoje jeze, prenašanje negativnih sporočil med staršema ali če otroke spodbujajo, naj mislijo slabo o drugem staršu ali nimajo stikov z njim. Razveza staršev pomeni izboljšanje različnih vidikov blagostanja oziroma prilagoditve otrok in korist za otroke, če je bil odnos med staršema zelo konflikten, po drugi strani pa pomeni poslabšanje različnih vidikov prilagoditve otrok in škodo za otroke, katerih starši so imeli manj konflikten odnos (Amato 2010).

Visoka stopnja konflikta med staršema ima negativne in dolgotrajne posledice za otroke (Lansford 2009). Coleman in Glenn (2010) povzemata ugotovitve pregledov več raziskav, da otroci, ki so izpostavljeni konfliktu med staršema in preprirom, pogosteje razvijejo čustvene in vedenjske težave kot tisti, ki nimajo teh izkušenj. Konflikti pa slabšajo tudi odnos med otrokom in staršem. V skupini 400 razvezanih in nerazvezanih družin (starost otrok od 10 do 16 let) je bila stopnja konfliktov v odnosih med staršema, med starši in otrokom ter med otroki v razvezanih družinah večja kot v nerazvezanih družinah (Noller *et al.* 2008). V kvalitativni analizi (analiza vsebine intervjujev o konfliktih) niso mogli potrditi, da se konflikt v razvezanih družinah s časom zmanjša (v obdobju enega leta), ker najbrž družina za prilagoditev potrebuje več kot eno leto. Stopnja konflikta po oceni mater je bila v tej študiji povezana s prilagoditvenimi težavami otrok. Vsebina konflikta v obdobju pred razvezo in po njej so bile večinoma finančne zadeve, po razvezi pa podobno glede porabe denarja za otroke (kdo je odgovoren za kateri del stroškov). Konflikt se je po razvezi pojavljal ob različnih priložnostih, na primer ob prevzemu otroka od nekdanjega partnerja. Otroci so poročali, da veliko konfliktov med staršema poteka po telefonu.

Po ugotovitvah nekaterih avtorjev konflikt med staršema nima negativnega vpliva na otroke zaradi ločitve staršev, temveč zaradi velike konfliktnosti odnosa med staršema. Schick (2002) v raziskavi, izvedeni v Švici, ugotavlja, da je pglavitni razlog za razlike med otroki razvezanih in nerazvezanih staršev v socialni anksioznosti in nestabilni učni uspešnosti otrokova zaznava konflikta med staršema, predvsem koliko zaznava konflikt med staršema kot destruktiven. Na vzorcu 143 parov staršev in njihovih 10- do 12-letnih otrok (Gagné *et al.* 2007) ugotavljajo, da imajo ločene družine več izrazitih konfliktov kot dvostarševske družine, količina psihičnega nasilja med staršema pa je bila pri obeh skupinah podobna in povezana z vedenjskimi težavami otrok. Tudi drugi avtorji (Kline *et al.* 2001) ugotavljajo, da konflikt med staršema pripomore k težavnemu čustvenemu in vedenjskemu prilagajanju otrok v času dveh let po razvezi staršev, večinoma posredno zaradi slabšega odnosa med materjo in otrokom. Prepirljivi starši imajo večji konflikt po ločitvi in otroci več vedenjskih težav. Ugotavljajo, da so za otrokov razvoj tako bolj pomembni odnosi v družini kot tip družine.

Drugače ugotavljata Morrison in Coiro (1999) v ameriški longitudinalni študiji, namreč, da sta ločitev in razveza zakonske zveze povezani s povečanjem vedenjskih težav otrok, ne glede na stopnjo konflikta med staršema. Na vzorcu 730 otrok (starost od 4 do 9 let) se je pokazalo, da se v zakonskih zvezah, ki se ne prekinajo in pri katerih je stopnja konflikta med staršema visoka, vedenjske težave otrok še bolj povečajo. Pomembne so ugotovitve avtorjev longitudinalne ameriške študije, da prenehanje manj konfliktnih zakonskih zvez negativno vpliva na življenje otrok (slabša kakovost otrokovih intimnih medosebnih odnosov, opora prijateljev in psihološko blagostanje), prenehanje zelo konfliktnih pa je za otroke koristno (Booth, Amato 1999). Študija je zajemala ocene petih intervjujev v obdobju 17 let, na vzorcu več kot 600 otrok. Hanson (1999) na vzorcu kar 1900 družin ugotavlja podobno, da je konflikt med staršema delno, nikakor pa ne v celoti odgovoren za povezanost med razvezo in prilagojenostjo otrok. Otroci, ki so izpostavljeni visoki stopnji konflikta med staršema, nimajo ne več in ne manj težav, ko se razvežejo njihovi starši. Po drugi strani pa tisti, ki so izpostavljeni nizki stopnji konflikta med staršema, doživljajo več škode, ko se starši razvežejo, saj se zanje razveza zgodi nepričakovano. Odnosi med staršema pred razvezo torej do določene mere nakazujejo, kdaj so posledice razveze za otroke posebej škodljive in kdaj so blage.

Kaže, da smer vpliva in povezanost med razvezo, konfliktnostjo odnosa med staršema in težavami otrok ni enosmerna in enopomenska. V eni izmed novejših ameriških longitudinalnih raziskav so ugotovili, da konflikt med staršema glede varstva in vzgoje otroka napoveduje simptome depresivnosti in odklonskosti mladostnika (Cui *et al.* 2007). Študija je obsegala podatke iz obdobja treh let, pridobljene na vzorcu 451 mlajših mladostnikov in njihovih družin. Ugotovili so še, da mladostnikove težave po drugi strani povečujejo konflikt med staršema. Povzemajo, da so nezadovoljstvo z zakonom, konflikt glede varstva in vzgoje otroka ter težave ponotranjenja in pozunanjenja mladostnikov povezani v dinamični sistem vzajemnega vplivanja.

Žerovnik (2011) tudi za slovenske otroke razvezanih staršev ugotavlja, da je bil v vzorcu raziskave za več kot polovico otrok proces ločevanja staršev dolgotrajen in da je bila več kot polovica otrok izpostavljena verbalnemu in fizičnemu obračunavanju staršev pred ločitvijo. Vendar pa razlika med temi izkušnjami, v primerjavi z otroki poročenih staršev, ni bila statistično pomembna.

Ugotovitve, da razveza zelo konfliktnih zakonskih zvez za otroke pomeni izboljšanje različnih vidikov prilagoditve, razveza manj konfliktnih pa poslabšanje različnih vidikov prilagoditve otrok, ponujajo razlago, da so posledice razveze odvisne od tega, ali so otroci umaknjeni iz nenaklonjenega ali spodbudnega družinskega okolja (Amato 2010). Glede na ugotovitve študij se potrjuje, da dolgotrajni konfliktni in napeti odnosi med staršema negativno vplivajo na otroke, vendar pa razveza v teh primerih za otroke ne prinaša negativnih sprememb, temveč pozitivne.

Značilnosti otroka pred razvezo

Že v obdobju pred razvezo zakonske zveze v družini in v odnosu med staršema pogosto vse ne poteka mirno (konflikti, stiske staršev, različni stresni dogodki ...). To kljub trudu staršev ni skrito otrokom in jim že v tistem obdobju povzroča stiske. Raziskovalci ugotavljajo, da imajo otroci, katerih starši se razvežejo, že pred razvezo več prilagoditvenih težav (Lansford 2009). Otroci, ki so pred razvezo doživljali več nemoči, anksioznosti in negotovosti ali so kazali več odklonskega vedenja, so po razvezi staršev še bolj doživljali te občutke ali kazali tako vedenje (Portnoy 2008). Inteligentni otroci, neodvisni, zreli, z dobro samopodobo in več uspehi preživijo razvezo bolje. Otroci z naštetimi zaželenimi lastnostmi uporabljajo več aktivnih strategij spoprijemanja s problemom, kot je reševanje problemov ali iskanje socialne opore, zato imajo manj verjetno občutke nemoči in doživljajo manj krivde.

V študiji na kanadskem vzorcu, ki je vključevala približno 2800 otrok (povprečna starost 5 let), avtorica ugotavlja (Strohschein 2005), da imajo otroci razvezanih staršev že pred razvezo višjo stopnjo anksioznosti ali depresije in odklonskega vedenja kot otroci staršev, ki se niso razvezali.

V ameriški longitudinalni študiji, ki je zajemala več kot 10.000 mladostnikov (med njimi jih je skoraj 800 doživelo ločitev staršev), je bilo ugotovljeno, da imajo mladostniki in mladostnice, katerih starši se razvežejo, v primerjavi s tistimi, ki ostajajo poročeni, že pred ločitvijo več učnih, psiholoških in vedenjskih težav (Sun 2001). V drugi longitudinalni študiji pa so ugotovili, da so takšni otroci kazali slabše rezultate pri več vidikih psihološkega blagostanja (učna uspešnost pri več predmetih, mesto nadzora, samopodoba), in sicer v štirih časovnih točkah: približno tri in eno leto pred razvezo ter eno in tri leta po razvezi (Sun, Li 2002). Učinek ločitvenega procesa na učne rezultate učencev je bil v času linearen, učinek na socialno-psihološkem področju pa kaže vzorec U-oblike. To pomeni, da traja vpliv stresnih dogodkov razveze na učno uspešnost dalj časa, je dolgotrajnejši in vpliva na manjšo raven uspešnosti tudi kasneje (npr. vpliv prejšnjih primanjkljajev na poznejšo učno uspešnost), čeprav se velikost učinka s časom tudi manjša. Vpliv na psihološke vidike pa je bolj kratkotrajen, koncentriran v krajšem obdobju, ko stres mine, negativen vpliv izzvani in se vrne na prejšnjo raven. To nakazuje večjo odpornost otrok in razmeroma hitro prilagoditev na socialnem in psihološkem področju.

Vse to nakazuje, da je morda pri otrocih, ki imajo več težav po razvezi staršev in so te imeli že prej, že sicer obstajalo večje tveganje za razvoj prilagoditvenih težav, bodisi zaradi njihovih osebnostnih značilnosti bodisi zaradi značilnosti staršev oziroma družine.

Starševstvo, odnos med staršem in otrokom

Za otrokov razvoj je najbolj ključen odnos starša do otroka. Pomemben dejavnik prilagoditve otrok na razvezo so tako tudi spremembe v kakovosti starševstva ob razvezi (Lansford 2009). Kakovost starševstva se nanaša na učinkovitost vedenj staršev v odnosu do otroka. Vedenja staršev, ki se nanašajo na otrokovo socializacijo, so slogi starševstva ali vzgojni slogi, ki so opredeljeni v pomenu dveh temeljnih dimenzij: odzivnost (opora) in zahtevnost (nadzor) (Marjanovič Umek, Zupančič 2004). Odzivni starši sprejemajo otroka in se nanj skoraj vedno odzivajo, neodzivni pa otroka zavračajo in se malokrat odzivajo. Zahtevni starši določajo otroku velike zahteve in vztrajajo na standardih vedenja, nezahtevni pa malo zahtevajo od otroka, če že, pa niso vztrajni in nanj nočejo vplivati. S kombinacijami dimenzij odzivnost in zahtevnost dobimo štiri sloge starševstva: avtoritarni (zahtevni in neodzivni), avtoritativni ali demokratični (zahtevni in odzivni), permissivni (nezahtevni in odzivni) in nevpleteni (nezahtevni in neodzivni). Nevpletenost v povprečju najbolj neugodno vpliva na vse vidike otrokovega razvoja, in sicer spoznavnega, čustvenega, socialnega in moralnega.

Številne raziskave potrjujejo, da se ob upoštevanju kakovosti starševstva zmanjša povezanost med razvezo staršev in prilagojenostjo otrok (Lansford 2009). Prilagojenost otrok je boljša, če je starševstvo učinkovito, starš odziven in zahteven. Razveza lahko staršem otežuje učinkovit nadzor otrok, dosledno discipliniranje ter zagotavljanje čustvene topline in pozornosti. Amato (2010) povzema ugotovitve različnih avtorjev raziskav, da neučinkovito starševstvo roditelja, s katerim otrok živi, zmanjšuje blagostanje otroka po razvezi. Neustrezno, neučinkovito starševstvo ali odsotnost prikrajša otroka za toplino in oporo, ki jo potrebuje za razvoj pozitivne samopodobe, temu pa pogosto sledi pretirana ali premajhna kontrola staršev (Portnoy 2008). Poznejše situacije lahko povzročijo težave v učenju medosebnih ali samoregulacijskih spretnosti, potrebnih za uspešno funkcioniranje.

Avtorji so ugotovili, da slogi starševstva vplivajo na vedenjsko in čustveno prilagoditev otrok na razvezo (Campana *et al.* 2008). Primerjali so štiri sloge: avtoritativnega, avtoritarnega, permissivnega in odsotnega/nevpletenega. Pri polovici otrok v vzorcu je za varstvo in vzgojo skrbela mati, pri 7 % oče, pri 40 % pa sta otroka starša vzgajala skupaj. Najboljše psihično zdravje (boljša samopodoba in manj vedenjskih težav) so imeli otroci, katerih vsaj en starš je bil avtoritativen. Prisotnost vsaj enega avtoritativnega starša ublaži vpliv permissivnega in nevpletenega. Otroci, katerih vsaj en starš se ni vpletal v vzgojo, pa so imeli največ prilagoditvenih težav.

Finske raziskovalke so ocenjevale vpliv družinske interakcije na vedenje otrok razvezanih družinah, in sicer v enostarševskih in sestavljenih družinah (Taanila *et al.* 2002). Dve petini staršev sta za otroke skrbeli skupaj in imeli dobro interakcijo (dobro sodelovanje in razumevanje, redni stiki), drugi dve petini sta bili v stikih le zaradi otrok, pri petini družin pa starš, pri katerem otrok ni živel, ni bil fizično in psihološko vključen (ne sodeluje pri skrbi za otroka in nima skoraj nič kontaktov z družino ter družinskih članov ne vidi kot pomembnih drugih). Skupaj je vzgajala tretjina staršev, a je le tretjina otrok doživljala fizično in psihično bližino v odnosu z očetom. Interakcija med staršem in otrokom, pri kateri gre za fizično bližino, a psihološko oddaljenost, se je pokazala kot škodljiva. Otroci, ki so si v interakciji fizično in psihološko blizu s starši, so kazali manj vedenjskih težav. Otroci z vedenjskimi težavami so imeli več težav v odnosih z obema staršema in tudi več konfliktov s socialnim očetom ali socialno materjo. Finske avtorice so ugotovile (*op. cit.*), da dobra interakcija med starši (sodelovanje in stiki) in jasne družinske meje (razmejitev, kdo je član družine in katere vloge ima v družinskem sistemu) varujejo psihično zdravje otrok po razvezi ali ločitvi staršev. To pomeni, da je za pozitiven razvoj otrok bolj kot navzočnost starša pomembno, da je starš z otrokom, z njim sodeluje in se vključuje v njegov »svet«.

V pregledu raziskav Faber in Wittenborn (2010) ugotavljata, da je navezanost med otroki in starši pomemben dejavnik prilagoditve otrok ob razvezi in vnovični poroki staršev. Varna navezanost na starše spodbuja učinkovito regulacijo čustev, starši so čustveno dostopni in odzivni, zagotavljajo primerno disciplino, to pa so ključni dejavniki, ki so povezani z odpornostjo otrok po razvezi in vnovični poroki. Možno je, da je varna navezanost blažilec težav. Navezanost zmanjšuje prilagoditvene težave ter večja odpornost otrok in družin.

Prekinitev stikov med otrokom in staršem, pri katerem otrok ne živi, zmanjšuje blagostanje otrok po razvezi (Amato 2010). Zadostni stiki in kakovostno starševstvo drugega starša (pri katerem otrok ne preživi večine časa) so pomembni za prilagoditev otrok, pri tem pa je kakovost stikov pomembnejša kot količina (Kushner 2009). Otroci, katerih očetje so jim v oporo, določajo meje, smiselno disciplinirajo in komunicirajo na osebni ravni, so učno uspešnejši in imajo manj vedenjskih in čustvenih težav. K prilagoditvi otrok pomembno pripomore tudi plačevanje preživnine. Otroci imajo manj čustvenih in vedenjskih težav, če je odnos očeta do otroka kakovosten in če je odziven (King, Sobolewski 2006). Ob tem ima velik vpliv tudi kakovost odnosa med materjo in otrokom. Tudi če so otroci slabo povezani z materjo in so zelo povezani z očetom, s katerim ne živijo, imajo manj čustvenih težav in vedenjskih izbruhov v šoli kot otroci, ki so slabo povezani z obema staršema. Na najslabšem v številnih vidikih so mladostniki, ki imajo šibke vezi z obema staršema.

Zanimiva je ugotovitev slovenske raziskave (Žerovnik 2011), da so ponotranjene in pozunanjene težave otrok razvezanih staršev povezane s številom stresnih situacij ob ločitvi. Otroci so najpogosteje doživljali stres zaradi spremembe v njegovih odnosih s starši, slabših odnosov s širšo družino ter slabšega finančnega stanja in življenjskega standarda.

Odnos staršev do otroka je temelj razvoja posameznikove osebnosti, prilagojenosti in uspešnosti. Tudi številne raziskave potrjujejo, da sta kakovostno starševstvo in pozitiven odnos starša do otroka pomembna varovalna dejavnika pri negativnem vplivu razveze na otroka.

Psihično zdravje starša

Starš, ki sam nima večjih čustvenih ali drugih stisk, povezanih z razvezo, ima lahko prav gotovo bolj kakovosten odnos z otrokom kot tisti, ki se mora spoprijemati s svojo čustveno stisko in drugimi težavami. Pozitivna psihološka prilagoditev starša, pri katerem otrok živi, je eden najboljših napovedovalcev prilagojenosti otrok (Amato 2010, Portnoy 2008). Takšni starši so verjetneje čustveno topli, zagotavljajo socialno oporo, primerno spremljanje in disciplino ter imajo pričakovanja do otrok, ki so primerna njihovi starosti. Starš, ki kombinira toplino s primerno kontrolo, ki je dosleden, učinkovito komunicira in smiselno disciplinira, pripomore k

temu, da je dom predvidljiv in da so v njem viri za otroka, zato omogoča največjo uspešnost in najmanj težav otrok po razvezi. Pomemben zaščitni dejavnik za otroka je tudi, če živi s psihološko primernejšim staršem (Kushner 2009). V raziskavah ugotavljajo pomemben vpliv duševnega zdravja starša na vedenjske in čustvene težave otrok. Pri tem omenjeni vpliv ostaja tudi ob vključitvi socialno-ekonomskih dejavnikov in upoštevanju strukture družine (npr. McMunn *et al.* 2001). Če je mati otroku po razvezi pogosto in podrobno odkrila o občutljivih temah (razkritje glede finančnih in osebnih skrbi, pripombe glede nekdanjega partnerja), so bile prilagoditvene težave mladostnikov večje, predvsem psihološka stiska (Koerner *et al.* 2004).

Glede na to, da je psihično zdravje starša pomembno tudi za otroka v razvezani družini, je koristno in nujno, da lahko starš poskrbi za svojo psihično stabilnost in se mu po potrebi pri tem omogoči tudi strokovna pomoč, da bo lahko njegov odnos do otroka čim bolj kakovosten. Strokovni delavci centrov za socialno delo lahko staršu ponudijo socialnovarstveno storitev osebna pomoč znotraj centra ali ga napotijo na svetovanje oziroma terapijo pri drugih izvajalcih (nevladne organizacije, zasebniki, javno in zasebno zdravstvo itd.).

Socialna opora in druge značilnosti družine

Ko smo v stiski, je pomembno, da se pri spoprijemanju s težavami lahko obrnemo na druge osebe. Pomemben varovalni dejavnik pri vplivu razveze na otroka je navzočnost pozitivne socialne opore (Portnoy 2008, Coleman, Glenn 2010). Oporo lahko otrok dobi od sorojencev, starih staršev, vrstnikov ali vrstniških skupin, odraslega mentorja, učitelja, trenerja ali družinskega prijatelja. Prekinitev medosebnih odnosov tudi zunaj družine lahko pomeni za otroka izgubo potrebne opore ob že obstoječi izkušnji nestabilnosti ožje družine.

Ameriški avtorici (Rogers, Rose 2002) sta preučevali, kako so družinski dejavniki in dejavniki zunaj družine povezani z blagostanjem mladostnikov ($N = 2.011$) v nerazvezanih, razvezanih enostarševskih in sestavljenih družinah. Kot dejavnike tveganja sta prepoznali majhno oporo staršev in pomanjkljivo spremljanje mladostnika, kot blažilne pa oporo vrstnikov, navezanost na šolo in oporo sosedov. Ugotovitve kažejo, da imajo razvezane in sestavljene družine podobno obliko odpornosti kot jedrne družine. Starševsko spremljanje mladostnika je namreč v podobni meri napovedovalo ponotranjene težave v razvezanih in nerazvezanih družinah. Pri mladostnikih v razvezanih enostarševskih družinah, ki so imeli oporo vrstnikov, je majhna opora staršev manj vplivala na ponotranjene težave (ne pa na pozunanjene težave). Navezanost na šolo in opora sosedov pa nista bila pomembna blažilca negativnega učinka – sta pa imela za vse otroke, ne glede na strukturo družine, nekakšen splošni varovalni vpliv pri težavah ponotranjenja in pozunanjenja. Torej je za otroka najkoristnejše, če je deležen opore staršev, če pa te nima, lahko negativne vplive razveze ublaži socialna opora zunaj družine.

Avtorji ugotavljajo, da so pri individualnih razlikah pri velikosti vpliva razveze na otroke pomembne tudi druge značilnosti funkcioniranja družine. V Belgiji so raziskovalci ugotovili, da so pozitivni dejavniki odpornosti, ki so povezani s prilagoditvijo družin po razvezi, tile: viri družine, stabilnost družine, komunikacija, pozitivna ponovna ocena stresne situacije kot premostljive in socialna opora (Greeff *et al.* 2006). Pri otrocih so dejavniki odpornosti, ki pripomorejo k boljši prilagoditvi otrok na razvezo, še uporaba strategij izogibanja, višja stopnja izobrazbe staršev, večje število let po razvezi staršev in boljša prilagoditev družine. Izobrazba staršev v študiji je bila večinoma srednje visoka in visoka. Coleman in Glenn (2010) v pregledu angleških študij ugotavljata, da na prilagoditev otrok na razvezo bolj kot tip družine vpliva funkcioniranje družine, kot so odločitve glede razporeditve časa, denarja in medosebnih virov ter materialna, fizična in čustvena blaginja družine. Longitudinalna ameriška raziskava med drugim ugotavlja, da je za razvezane družine v primerjavi z nerazvezanimi značilen manj intimen partnerski odnos staršev ter odnos staršev in otrok, manj starševskega prevzemanja obveznosti za izobrazbo otrok ter manj ekonomskih in človeških virov (Sun 2001). Te razlike v družinskem okolju so značilne za večino mladostnikov s težavami v ločenih družinah.

Očitno je, da ne manjka raziskav, ki ugotavljajo, da so različni družinski procesi in vzorci delovanja družine odločilni za boljšo prilagoditev in odpornost otrok na razvezo staršev. To kaže, da so ti res ključen dejavnik, ki pripomore k pozitivnim ali negativnim učinkom razveze.

Skupno starševstvo

V Sloveniji je ob razvezi zakonske zveze staršev otrok po navadi zaupan v varstvo in vzgojo enemu staršu, obema pa manj pogosto. V Ameriki pa je skupno starševstvo kot formalna oblika delitve skrbi za otroke po razvezi precej pogosto. Ameriški avtorji v pregledu raziskav ugotavljajo, da skupno starševstvo v odsotnosti konflikta med staršema vpliva na boljšo prilagoditev otrok po razvezi, prav tako imata pozitiven vpliv sodelovalno in aktivno sostarševstvo (Portnoy 2008, Kushner 2009, Amato 2010). Ob odsotnosti učinkovitega in ustreznega sodelovanja ter vključenosti obeh staršev pa so učinki skupnega starševstva lahko tudi negativni.

Bauserman (2002) je v metaanalizi pregledal 33 raziskav, ki primerjajo prilagoditev otrok v skupnem starševstvu (dejanskem ali le pravno-formalno urejenem) s samostojnim starševstvom (varstvo in vzgojo ima le en starš) ter nerazvezanimi družinami. Otroci, ki sta jih skupaj vzgajala oba starša, so bili bolj prilagojeni kot tisti, ki jih je vzgajal samo en starš, in se niso razlikovali od otrok iz nerazvezanih družin. Bolj pozitivna prilagoditev otrok, za katere sta skrbela oba starša, se je kazala v boljši splošni prilagoditvi, družinskih odnosih, samopodobi, boljši čustveni in vedenjski prilagoditvi in prilagoditvah, specifičnih za razvezo. Otroci, za katere sta skupaj skrbela oba starša, so doživljali manj konflikta v sedanjosti ali preteklosti, to pa ne pojasnjuje boljše prilagoditve. Rezultati potrjujejo predpostavko, da ima skupno starševstvo več prednosti za otroke, pri katerih se nadaljuje pozitivna vključenosti obeh staršev. To pomeni, da ni toliko pomembno, kako je starševstvo pravno-formalno urejeno, temveč količina in kakovost časa, ki ga otrok preživi z obema staršema.

V Sloveniji smo v zadnjih letih priče povečevanju števila skupnih starševstev (SURS 2012, 2013 b). To je v skladu s spoznanji omenjenih raziskav. Vendar pa morata pri skupnem starševstvu biti komunikacija in sodelovanje med staršema glede skrbi za otroka po razvezi zelo dobra, da se lahko uspešno dogovarjata glede vsakdanjih stvari in skrbi za otroka. Šele v tem primeru je skupno starševstvo lahko pozitivna rešitev za posameznega otroka.

Sklep

Prispevek povzema nekatere ključne ugotovitve raziskav o vplivu razveze na otroke in mladostnike, in sicer posledice razveze na različne vidike prilagoditve ter dejavnike tveganja in varovalne dejavnike. Študije so enotne v ugotovitvah, da ima razveza na otroke negativen vpliv in povečuje tveganje za razvoj prilagoditvenih težav, nekoliko pa se razlikujejo v ugotovitvah, koliko in na katere vidike prilagoditve vpliva. Pri otrocih razvezanih staršev se v primerjavi z otroki nerazvezanih staršev pogosteje in bolj pojavljajo slabša učna uspešnost, različne čustvene in vedenjske težave, pri manjšini v odraslosti pa slabše psihično zdravje in težave v partnerskih odnosih. Glede dejavnikov, ki vplivajo na velikost negativnega vpliva, so študije enotne v ugotovitvah, da bolj kot tip družine na prilagoditev otrok vpliva funkcioniranje družine. Največji dejavniki tveganja za razvoj težav pri otrocih so konfliktnost odnosa med staršema, slabša prilagojenost staršev na razvezo, manj kakovostno starševstvo in manj kakovosten odnos med otrokom ter enim in drugim staršem. Varovalni dejavniki so splošne prilagoditvene značilnosti otroka, socialna opora in kakovostno sostarševstvo. Študije pa se nekoliko razhajajo v ugotovitvah, ali pomeni ločitev staršev večje tveganje za mlajše ali starejše otroke ter ali pomeni večje tveganje za fante ali dekleta.

Pri raziskavah se pojavljajo tudi nekatere metodološke pomanjkljivosti. V preteklosti je kar nekaj ugotovitev izhajalo iz raziskav na majhnih ali specifičnih in kliničnih vzorcih. Po navadi se avtorji pri preučevanju vpliva osredotočajo le na posamezen vidik prilagojenosti ali področje

(npr. le na samopodobo), bolj na splošne razlike med skupinami otrok iz različnih družin (razvezane, nerazvezane, sestavljene) kot na dejavnike, ki vplivajo na razlike med tem skupinami. Tiste raziskave, ki preučujejo dejavnike razlik med skupinami otrok, se včasih osredotočijo le na en dejavnik (npr. kakovost starševstva). Nekatere imajo preproste raziskovalne načrte, ne kontrolirajo možnih moderatorskih spremenljivk. Še vedno je kar nekaj raziskav, ki nimajo primerjalnih skupin (nerazvezane družine) ali družine primerjalne skupine niso izenačene v relevantnih značilnostih. Pogosto podatke pridobivajo le od enega ocenjevalca (najpogosteje le od staršev ali le od samoocene otroka). Velikokrat ne upoštevajo vpliva časa oziroma časa, ki je pretekel od časa razveze do zbiranja podatkov, ipd.

Zaradi teh pomanjkljivosti bi bilo pri nadaljnjih raziskavah smiselno uporabiti kompleksnejše raziskovalne načrte, ugotavljati različne vidike težav otrok in značilnosti družine ob razvezi, upoštevati učinke različnih dejavnikov, vključiti večje število različnih ocenjevalcev (npr. starša, učitelja, samooceno otroka), primerjalno skupino nerazvezanih družin, upoštevati časovni vidik (longitudinalna študija) ipd.

Ugotovitve, predstavljene v prispevku, so ugotovitve raziskav tujih avtorjev, zato je smiselno raziskati, kakšni so negativni učinki razveze na otroke, dejavniki tveganja in varovalni dejavniki v Sloveniji.

Glede na pogostost pojava razveze zakonske zveze tudi v Sloveniji se socialni delavci in drugi strokovni delavci na socialnem, vzgojno-izobraževalnem, zdravstvenem in drugih področjih pogosto srečujemo z otroki, mladostniki, starši ali drugimi družinskimi člani, ki doživljajo ali so doživeli ločitev družine. Na vpliv razveze na otroke je treba gledati ne le negativno, temveč celostno in širše, saj so v procesu vplivanja pomembni številni dejavniki tveganja in varovalni dejavniki. Ker je korist otroka temeljno vodilo v socialnovarstvenih, pravosodnih in drugih dejavnostih ter postopkih, je v teh treba starše spodbujati k ravnanjem, stališčem in dogovorom, ki so v procesu razhajanja družine za njihove otroke najkoristnejši. Ugotovitve raziskav lahko predloge strokovnih ali drugih delavcev podkrepijo. Za boljšo prilagoditev otroka na razvezo staršev je ugodnejše, če je odnos med staršema po razvezi čim manj konflikten in čim bolj pozitiven, če se starš dobro prilagodi na razvezo, če ostane starševstvo kakovostno, če je otrok na starše varno navezan, če starši otroku še naprej nudijo oporo in toplino, primeren nadzor in discipliniranje, če so mu psihološko blizu in ima družina socialno oporo.

Sklenemo lahko, da je razveza zakoncev stresen dogodek, na katerega se različni otroci odzovejo različno. Če je otrok umaknjen iz nenaklonjenega okolja in odnosov, lahko pomeni za otroka olajšanje. Ob ločitvi staršev se posamezne čustvene in vedenjske težave ter stiske pojavijo pri manjšini otrok in lahko trajajo nekaj let ali v odraslost. Gledano na splošno pa se večina otrok in mladostnikov uspešno prilagodi na razvezo ter zanje ni dolgoročnih negativnih posledic.

Viri

- Acs, G. (2007), Can we promote child well-being by promoting marriage? *Journal of Marriage and Family*, 69: 1326–1344.
- Albertini, M., Dronkers, J. (2009), Effects of divorce on children's educational attainment in a Mediterranean and catholic society: evidence from Italy. *European Societies*, 11, 1: 137–159.
- Amato, P. R. (2001), Children of divorce in the 1990's: an update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis. *Journal of Family Psychology*, 15, 3: 335–370.
- (2010), Research on divorce: continuing trends and new development. *Journal of Marriage and Family*, 72: 650–666.
- Bauserman, R. (2002), Child adjustment in joint-custody versus sole-custody arrangements: a meta-analytic review. *Journal of Family Psychology*, 16, 1: 91–102.
- Booth, A., Amato, P. R. (1999), Parental predivorce relations and offspring postdivorce well-being. *Journal of Marriage and Family*, 63,1: 197–212.
- Campana, K. L., Henderson, S., Stolberg, A. L., Schum, L. (2008), Paired maternal and paternal parenting

- styles, child custody and children's emotional adjustment to divorce. *Journal of Divorce and Remarriage*, 48, 3/4: 1–20.
- Coleman, L., Glenn, F. (2010), The varied impact of couple relationship breakdown on children: implications for practice and policy. Research review. *Children and Society*, 24: 238–249.
- Cui, M., Conger, R. D., Donnellan, B. M. (2007), Reciprocal influences between parents' marital problems and adolescent internalizing and externalizing behavior. *Developmental Psychology*, 43, 6: 1544–1552.
- Ččinovič Vogrinčič, G. (2006), Socialno delo z družinami: razvoj doktrine. *Socialno delo*, 45, 3-5: 11–118.
- Eurostat (2013), *Eurostat database. Population demography*. Dostopno na: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/population/data/main_tables (30. 8. 2013).
- Evans, M. D. R., Kelley, J., Wanner, R. A. (2009), Consequences of divorce for childhood education: Australia, Canada and the USA, 1940–1990. *Comparative Sociology*, 8: 105–146.
- Faber, A. J., Wittenborn, A. K. (2010), The role of attachment in children's adjustment to divorce and remarriage. *Journal of Family Psychotherapy*, 21: 89–104.
- Gagné, M. H., Drapeau, S., Melançon, C., Saint-Jacques, M. C., Lépine, R. (2007), Links between parental psychological violence, other family disturbance and children's adjustment. *Family Process*, 46, 4: 523–542.
- Greeff, A. P., Vansteenwegen, A., Demot, L. (2006), Resiliency in divorced families. *Social Work in Mental Health*, 4, 4: 67–81.
- Hanson, T. L. (1999), Does parental conflict explain why divorce is negatively associated with child welfare? *Social Forces*, 77, 4: 1283–1316.
- Harland, P., Reijneveld, S. A., Brugman E., Verloove-Vanhorick, S. P., Verhulst, F. C. (2002), Family factors and life events as risk factors for behavioural and emotional problems in children. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 11: 176–184.
- Huurre, T., Junkkari, H., Aro, H. (2006), Long-term psychological effects of parental divorce: a follow-up study from adolescence to adulthood. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience*, 7: 256–263.
- Kelly, J. B., Emery, R. E. (2003), Children's adjustment following divorce: risk and resilience perspectives. *Family Relations*, 52, 4: 352–362.
- King, V., Sobolewski, J. M. (2006), Nonresident father's contributions to adolescent well-being. *Journal of Marriage and Family*, 68: 537–557.
- Kline, M., Johnston, J. R., Tschann, J. M. (2001), The long shadow of marital conflict: a model of children's post divorce adjustment. *Journal of Marriage and Family*, 53: 297–309.
- Koerner, S. S., Wallace, S. R., Lehman, S. J., Lee, S., Escalante, K. A. (2004), Sensitive mother-to-adolescent disclosures after divorce: is the experience of sons different from that of daughters? *Journal of Family Psychology*, 18, 1: 46–57.
- Kushner, M. A. (2009), A review of the empirical literature about child development and adjustment postseparation. *Journal of Divorce and Remarriage*, 50: 496–516.
- Lansford, J. E. (2009), Parental divorce and children's adjustment. *Perspectives on Psychological Science*, 4, 2: 140–152.
- Lansford, J. E., Malone, P. S., Castellino, D. R., Dodge, K. A., Pettit, G. S., Bates, J. E. (2006), Trajectories of internalizing, externalizing, and grades for children who have and have not experienced their parents' divorce or separation. *Journal of Family Psychology*, 20, 2: 292–301.
- Li, J. A. (2006), *For the sake of the kids: divorce and children's behavior problems*. Dostopno na: http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/1/0/2/9/7/pages102979/p102979-1.php (15. 2. 2014).
- Marjanovič Umek, L., Zupančič, M. (2004), Socialni in moralni razvoj v zgodnjem otroštvu V: Marjanovič Umek, L., Zupančič, M. (ur.), *Razvojna psihologija*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete (363–381).
- McMunn, A. M., Nazroo, J. Y., Marmot, M. G., Boreham, R., Goodman, R. (2001), Children's emotional and behavioural well-being and the family environment: findings from the health survey for England. *Social Science and Medicine*, 53: 423–440.
- Morrison, D. R., Cherlin, A. (2005), The divorce process and young children's well-being: a prospective analysis. *Journal of Marriage and Family*, 57: 800–812.
- Morrison, D. R., Coiro, M. J. (1999), Parental conflict and marital disruption: do children benefit when high-conflict marriages are dissolved? *Journal of Marriage and Family*, 61, 3: 626–637.

- Noller, P., Feeney, J. A., Sheehan, G., Darlington, Y., Rogers, C. (2008), Conflict in divorcing and continuously married families: a study of marital, parent-child and sibling relationships. *Journal of Divorce and Remarriage*, 49, 1/2: 1–24.
- Oldehinkel, A. J., Ormel, J., Veenstra, R., De Winter, A. F., Verhulst, F. C. (2008), Parental divorce and offspring depressive symptoms: Dutch developmental trends during early adolescence. *Journal of Marriage and Family*, 70, 2: 284–293.
- Portnoy, S. M. (2008), Psychology of divorce: a lawyer's primer. Part 2: the effects of divorce on children. *American Journal of Family Law*, 21, 4: 126–134.
- Potter, D. (2010), Psychosocial well-being and the relationship between divorce and children's academic achievement. *Journal of Marriage and Family*, 72: 933–946.
- Rogers, B. K., Rose, H. A. (2002), Risk and resiliency factors among adolescents who experience marital transitions. *Journal of Marriage and Family*, 64: 1024–1037.
- Simons, R. L., Lin, K. H., Gordon, L. C., Conger, R. D., Lorenz, F. O. (1999), Explaining the higher incidence of adjustment problems among children of divorce compared with those in two-parent families. *Journal of Marriage and Family*, 61, 4: 1020–1033.
- Schick, A. (2002), Behavioural and emotional differences between children of divorce and children from intact families: clinical significance and mediating processes. *Swiss Journal of Psychology*, 61, 1: 5–14.
- Spruijt, E., Duindam, V. (2005), Problem behaviour of boys and young men after parental divorce in the Netherlands. *Journal of Divorce and Remarriage*, 43, 3/4: 141–155.
- SURS (2010), *Statistični letopis 2010*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije.
- (2011), *Sklenitve zakonskih zvez in razveze, Slovenija, 2010*. Dostopno na: http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=4003 (10. 8. 2011).
- (2012), *Sklenitve in razveze zakonskih zvez, Slovenija, 2011 – končni podatki*. Dostopno na http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=4814 (30. 6. 2013).
- (2013 a), *SI-STAT podatkovni portal. Demografsko socialno področje*. Dostopno na: http://pxweb.stat.si/pxweb/Database/Dem_soc/05_prebivalstvo/36_Razveze/05_05M30_razveze-SL/05_05M30_razveze-SL.asp (30. 8. 2013).
- (2013 b), *Sklenitve in razveze zakonskih zvez, Slovenija, 2012 – končni podatki*. Dostopno na: http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=5583 (30. 8. 2013).
- Steele, F., Sigle-Rushton, W., Kravdal, Ø. (2009), Consequences of family disruption on children's educational outcomes in Norway. *Demography*, 46, 3: 553–574.
- Strohschein, L. (2005), Parental divorce and child mental health trajectories. *Journal of Marriage and Family*, 67: 1286–1300.
- Sun, Y. (2001), Family environment and adolescents' well-being before and after parents' marital disruption: a longitudinal analysis. *Journal of Marriage and Family*, 63: 697–713.
- Sun, Y., Li, Y. (2002), Children's well-being during parents' marital disruption process: a pooled time-series analyses. *Journal of Marriage and Family*, 64: 472–488.
- Taanila, A., Laitinen, E., Moilanen, I., Jarvelin, M. R. (2002), Effects of family interaction on the child's behavior in single-parent or reconstructed families. *Family Process*, 41, 4: 693–708.
- Wauterickx, N., Gouwy, A., Bracke, P. (2006), Parental divorce and depression: long-term effects on adult children. *Journal of Divorce and Remarriage*, 45, 3/4: 43–68.
- Walsh, F. (2002), A family resilience framework: innovative practice applications. *Family Relations*, 51: 130–137.
- Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (2004), *Ur. l. RS*, št. 69/2004- UPB1: 8462–8477.
- Zupančič, M. (2004), Socialni razvoj dojenčka in malčka. V: Marjanovič Umek, L., Zupančič, M. (ur.), *Razvojna psihologija*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete (522–277).
- Zupančič, M., Kavčič, T. (2004), Temperament in osebnost v srednjem in poznem otroštvu. V: Marjanovič Umek, L., Zupančič, M. (ur.), *Razvojna psihologija*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete (440–450).
- Žerovnik, B. (2011), Primerjava med vedenjskimi in čustvenimi problemi otrok razvezanih in nerazvezanih staršev. Ljubljana: Teološka fakulteta (magistrska naloga).